

Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου

Ο ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ Η ΠΡΩΤΗ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ

Τον Φεβουάριο του 1907, υποβλήθηκε στη Βουλή από την τότε κυβέρνηση Γεώργιου Θεοτόκη ένα νομοσχέδιο σχετικό με τη ρύθμιση του θέματος των διδακτικών βιβλίων. Ο εισηγητής Νικόλαος Γκάτσος, βουλευτής Βόλου, θέλοντας να χαρακτηρίσει την κακή κατάσταση που επικρατούσε γύρω από τα διδακτικά βιβλία, έκλεισε την εισήγησή του διηγούμενος τα όσα είδε σε σχολείο της περιοχής του: Τα παιδιά βγήκαν για να παίξουν και άφησαν τα βιβλία τους στην αυλή. Όταν γύρισαν, δεν τα ξαναβρήκαν, γιατί τους τα είχαν φάει τα γουρούνια... Μ' αυτόν τον τρόπο, και μέσα στη γενική ευθυμία που προκαλεί η διήγηση του περιστατικού, ξεκινάει μια συζήτηση κοινοβουλευτικής ρουτίνας, που θα ανοίξει, ωστόσο, το δρόμο της ευθείας κυβερνητικής παρέμβασης στο γλωσσικό ζήτημα.

Είναι βέβαια γνωστό ότι άμεσες εμπλοκές κυβερνήσεων στο γλωσσικό είχαν ήδη γίνει με αφορμή τα Ευαγγελιακά (1901) και τα Ορεστειακά (1903), όμως το περιεχόμενό τους ήταν εντελώς διαφορετικό. Παρά τις σοβαρές πολιτικές συνέπειες δηλαδή που είχαν εκείνα τα γεγονότα —πτώση της κυβέρνησης Θεοτόκη και ισχυρός κλονισμός της κυβέρνησης Ράλλη, αντίστοιχα— τόσο η Βουλή όσο και οι κυβερνήσεις, και στις δύο περιπτώσεις, δεν αντιμετώπισαν παρά μια πολιτική κρίση που προκλήθηκε από το γλωσσικό ζήτημα κι όχι το ίδιο το γλωσσικό ζήτημα. Η γλωσσική διαμάχη, και ειδικότερα το θέμα της συγκεκριμένης πολιτικής υπεράσπισης και της νομοθετικής κατοχύρωσης της καθαρής, δεν πέρασε καθόλου στις τότε κοινοβουλευτικές συζητήσεις. Αυτά θα τεθούν και θα συζητηθούν στη Βουλή για

πρώτη φορά, με αφορμή το νομοσχέδιο για τα διδακτικά βιβλία, στη σύνοδο του 1907.

Η συζήτηση αυτή εγκαινιάζει την πολιτική αντιμετώπιση του γλωσσικού από τα κόμματα και τις ομάδες της Βουλής, καθώς και μια κυβερνητική πρακτική που θα κλιμακώνεται ολοένα, για να καταλήξει σε μια πρώτη φάση στη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας του 1911. Η ίδια ωστόσο η συζήτηση δείχνει πως η πίεση που ασκεί το αναπτυσσόμενο δημοτικιστικό κίνημα, με τους διαφαινόμενους πλέον καθαρά μετα-γλωσσικούς στόχους, αποτελεί μια ουσιαστική απειλή για το κατεστημένο καθαρολογικό σύστημα ιδεών. Όσο οργανώνεται, οικοδομείται, και τελικά πολιτικοποιείται το δημοτικιστικό κίνημα, τόσο θα οργανώνεται και η αντίδραση κατά του δημοτικισμού σε πολιτικά επίπεδα αυστηρότερα. Από αυτή την άποψη η συζήτηση που έγινε στη Βουλή, τον Φεβρουάριο του 1907, πρέπει να θεωρηθεί σταθμός στην ιστορία του γλωσσικού ζητήματος.

Μέσα σ' αυτή τη συγκυρία υποβάλλεται το νέο νομοσχέδιο. Οι καινοτομίες που εισάγει είναι το σύστημα έγκρισης ενός μόνο βιβλίου για κάθε μάθημα και για κάθε τάξη και η καθιέρωση της μονοπώλησης των διδακτικών βιβλίων από το κράτος. Οι κύριοι πολιτικοί σχηματισμοί που υπάρχουν στη Βουλή είναι, εκτός από το κυβερνητικό κόμμα του Γ. Θεοτόκη, το κόμμα του Δημήτριου Ράλλη, το κόμμα του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη κι η ολιγομελής ομάδα των «Ιαπώνων». Τα χαρακτηριστικά των σχηματισμών αυτών είναι, εκτός από την έλλειψη εκφρασμένης ιδεολογίας, ο προσωποπαγής και οικογενειακός χαρακτήρας — από τους δεκαεννέα π.χ. βουλευτές του κόμματος του Μαυρομιχάλη οι τέσσερις είναι Μαυρομιχάληδες— η καταρχήν μεγάλη ομοιότητα που παρουσιάζει η κοινωνική προέλευση κι η οικονομική κατάσταση των στελεχών τους και η ρευστότητα στη συγκρότησή τους: οι μετακινήσεις των βουλευτών είναι εύκολες και συχνές.

Αυτά τα δεδομένα δυσχεραίνουν οπωσδήποτε την επισήμανση των διαφορών —στο βαθμό που υπάρχουν στην κοινωνική σύν-

θεση αυτών των κομμάτων. Και ακόμη περισσότερο κάνουν δύσκολη την εντόπιση και ερμηνεία της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στη γλωσσική συζήτηση και στην κοινωνική και κομματική τους θέση. Παρ' όλα αυτά, μπορεί να σημειώσει κανείς ορισμένα στοιχεία, τα οποία, αν δεν μας οδηγούν σε τελειωτικές κατατάξεις, βοηθούν οπωσδήποτε στη σύνθεση μιας πρώτης εικόνας. Στην κοινή γνώμη, π.χ., όπως τουλάχιστον φαίνεται από τον αθηναϊκό τύπο της εποχής, το θεοτοκικό κόμμα, ως φορέας και της τρικουπικής κληρονομιάς, θεωρείται προοδευτικότερο. Το ίδιο κόμμα έχει ένα υψηλότερο ποσοστό βουλευτών που προέρχονται από αστικά και μεσοαστικά στρώματα. Έχει τον μεγαλύτερο αριθμό δικηγόρων, γιατρών και πρώην δημοσίων υπαλλήλων. Ταυτόχρονα είναι το κόμμα που έχει τους περισσότερους βιομηχάνους, και το μόνο που έχει εφοπλιστές. Από την άλλη μεριά, το κόμμα του Μαυρομιχάλη είναι, σύμφωνα με κοινωνικά - επαγγελματικά κριτήρια, το πιο συμπαγές : συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό βουλευτών γαιοκτημόνων. Το ίδιο κόμμα παρουσιάζει και την πιο συμπαγή ιδεολογικοπολιτική στάση σε πολλά θέματα, και ιδιαίτερα στο γλωσσικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου, το γλωσσικό θέμα δημιουργείται με την πρόταση του Κ. Μαυρομιχάλη να προστεθεί παράγραφος στον προτεινόμενο νόμο, η οποία και να ορίζει ότι τα διδακτικά βιβλία συντάσσονται υποχρεωτικά «έν γλώσση ὁμαλή, εὐλήπτῳ καὶ καθαρευούσῃ [...] ἵνα μὴ εἰσβάλλῃ ὁ χυδαῖσμός εἰς τὸ Σχολεῖον»¹.

Ο εκπαιδευτικός νόμος που ίσχυε μέχρι τότε, ο ΒΤΜΘ/3.9.1895, δεν προέβλεπε καμία ειδική ρύθμιση για τη γλώσσα των βιβλίων. Το εδάφιο β' του άρθρου 10, μόνο, όριζε ανάμεσα σε άλλα ότι στα δημοτικά σχολεία διδάσκεται «ἀνάγνωσις καὶ ἑρμηνεία ἐκλεκτῶν συγγραφέων τῆς καθωμιλημένης γλώσσης,

---

1. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλῆς, Συνεδρίαση ΜΗ'*, της 27ης Φεβρουαρίου 1907, σ. 421 - 422.

και γραπται εν αυτη ασκησεις των μαθητων». Ο ιδιος ο Μαυρομιχάλης, μάλιστα, υποστηρίζοντας την πρότασή του, τόνιζε ότι ουσιαστικά δεν πρόκειται για προσθήκη, ή για μετατροπή, αλλά για ορισμό της «καθωμιλημένης», που δεν πρέπει να είναι άλλη από την καθαρεύουσα.

Τούτο θυμίζει αρκετά και τις μεταγενέστερες συζητήσεις που έγιναν γύρω από τη συνταγματική διάταξη περί γλώσσας (άρθρο 107 του Συντάγματος του 1911), η οποία, μη καθιερώνοντας ρητά την καθαρεύουσα, όριζε ως επίσημη γλώσσα εκείνη στην οποία «συντάσσονται τὸ πολίτευμα καὶ τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας τὰ κείμενα». Και στις δύο περιπτώσεις, και του νόμου ΒΤΜΘ'/1895 και του Συντάγματος του 1911, μολονότι υπονοείται η καθαρεύουσα, δεν ορίζεται ρητά ποια είναι αυτή η γλώσσα, η «καθωμιλημένη» στη μία περίπτωση, «ἢ τῶν ἐπισήμων κειμένων» στην άλλη. Από αυτή την άποψη, η πρόταση του Μαυρομιχάλη είναι εντελώς ξεκάθαρη και φανερώνει την αντιδραστική προβλεπτικότητα του για τη δημοτικιστική πίεση που θα μπορούσε αργότερα να ασκηθεί με νομικιστικά μέσα, και μαζί τη φροντίδα να φράξει έγκαιρα και με νομοθετικά ρητό τρόπο τη διείσδυση του δημοτικισμού στην εκπαίδευση. Η φοβία που κατέχει τον Μαυρομιχάλη, εντελώς φανερή στους λόγους του, αποτελεί οπωσδήποτε άλλη μιαν απόδειξη για την ύπαρξη δημοτικιστικής πίεσης. Η λέξη «φοβούμαι» επανέρχεται με επιμονή: «Ὅμολογούμεν, κύριοι, ὅτι κατελήφθημεν ὑπὸ τινος φόβου παρατηρήσαντες ὅτι ἄνεμος χυδαΐσμου ἀπὸ τινος χρόνου πνέει ἐπὶ τῆς χώρας καὶ τῆς γλώσσης ἡμῶν». Και παρακάτω: «Δὲν ἄρνούμαι ὅτι κατέχομαι ὑπὸ φόβου ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καὶ τούτου ἔνεκεν ἐνόμισα ὅτι ὄφειλα νὰ ὑποδείξω τροπολογίαν»².

Ενιαία στάση απέναντι στην πρόταση Μαυρομιχάλη δεν φαίνεται να υπάρχει στους δύο μεγάλους σχηματισμούς, του Θεοτόκη και του Ράλλη. Αντίθετα, το κόμμα του Μαυρομιχάλη και η

2. εφ. Ἄστυ, 28 Φεβρουαρίου 1907.

ομάδα των «Ιαπόνων» αντιμετωπίζουν ομόφωνα το θέμα, υποστηρίζοντας την πρόταση, οι πρώτοι, απορρίπτοντάς την, οι δεύτεροι. Ο Μαυρομιχάλης, μάλιστα, δηλώνει ρητά ότι το «ήμερον κόμμα έχει αυτήν την ιδέαν περί γλώσσης»³.

Τα κυριότερα στοιχεία της επιχειρηματολογίας όσων θα υποστηρίξουν την τροπολογία Μαυρομιχάλη είναι στοιχεία που θα παραμείνουν στο οπλοστάσιο των καθαρευουσιάνικων ισχυρισμών επί πολλές δεκαετίες. Οι εθνικές ανάγκες που επιβάλλουν την πολιτική προστασία της καθαρεύουσας είναι η σύνδεσή της με τη θρησκεία και το «ξενόφερτο» του δημοτικιστικού κινήματος. Στη σύζευξη των δύο πρώτων επιχειρημάτων, εθνικού και θεολογικού χαρακτήρα, μπορεί κανείς να εντοπίσει ήδη την ιδεολογία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, η οποία διατυπώθηκε ρητά, όσον αφορά την παιδεία, στις σχετικές διατάξεις τόσο του Συντάγματος του 1952 όσο και των συνταγματάρχων του 1968 και του 1973. Το μεν πρώτο ορίζει, στο άρθρο 16, ότι «ή διδασκαλία αποσκοπεί τήν ήθικην και πνευματικήν άγωγήν και τήν ανάπτυξιν τής έθνικης συνειδήσεως τών νέων επί τή βάσει τών ιδεολογικών κατευθύνσεων του Έλληνοχριστιανικού πολιτισμού» και τα άλλα δύο, διατηρώντας περίπου αναλλοίωτη τη σχετική διάταξη του 1952, ορίζουν στο άρθρο 17, εδ. 1 ότι «ή Παιδεία [. . .] σκοπεί δέ και εις τήν ήθικην και πνευματικήν άγωγήν και τήν ανάπτυξιν τής έθνικης συνειδήσεως τών νέων επί τή βάσει τών άξιων του Έλληνικού και του Χριστιανικού πολιτισμού».

Τα επιχειρήματα εθνικού περιεχομένου θα τα προβάλει κυρίως ο ίδιος ο Μαυρομιχάλης, ο οποίος και θα επαναλάβει σε σειρά συνεδριάσεων ότι «ή καθαρεύουσα είναι ό θεμέλιος λίθος τής έθνικης ήμών ένότητος»⁴ και ότι την θεωρεί «ώς τήν άγκυραν, τήν σωστικήν άγκυραν του ήμετέρου έθνισμού»⁵. Την πίεση

---

3. περ. *Ο Νουμάς*, φ. 239 (18 του Μάρτη 1907), σ. 7.

4. εφ. *Χρόνος*, 22 Φεβρουαρίου 1907.

5. εφ. *Άστυ*, 28 Φεβρουαρίου 1907.

που θέλει να ασκήσει στη Βουλή το μαυρομιχαλικό κόμμα θα την εκφράσει χαρακτηριστικά κι ο Ιωάννης Ρούφος, της γνωστής πατραϊκής οικογένειας, βουλευτής Πατρών, εγγονός του αντιβασιλέως Μπενιζέλου Ρούφου (1862) και γιος του υπουργού Γεώργιου Ρούφου, ο οποίος, επιμένοντας στην εθνική σημασία της τροπολογίας, θα ζητήσει να ερωτηθεί η Βουλή με ονομαστική κλήση.

Θεολογικά επιχειρήματα θα αναπτύξει ο Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος, βουλευτής Επιδαύρου Λιμηράς (γιος υπουργού, χρημάτισε και ο ίδιος υπουργός Εκκλησιαστικών και Παιδείας σε υπηρεσιακή κυβέρνηση στα 1862· εκλέγεται ως ανεξάρτητος, έχοντας ωστόσο στενή σχέση με τους Δεληγιώργηδες και τη δηλιγιαννική οικογενειακή παράδοση). Ο Παπαμιχαλόπουλος θα υποστηρίξει την τροπολογία τονίζοντας ότι «Ἡ γλῶσσα ἢ Ἑλληνικὴ εἶναι ἢ γλῶσσα, τὴν ὁποῖαν ὁ Θεὸς δις ἐμφαντικώτατα μετεχειρίσθη διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος εὐδοκίαν καὶ εὐμένειαν Αὐτοῦ καὶ διὰ νὰ στηρίξῃ τὴν πρόγνωσιν, ἢ ὁποία ἐναπόκειται ἐν αὐτῇ ὡς πρὸς ἀϊδιότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους εἰς αἰῶνας αἰῶνων». Αφού περιγράφει το πώς τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης μεταφράστηκαν στα ελληνικά «κατὰ τρόπον ἀκατανόητον, κατὰ τρόπον αὐτόχρημα θεόπνευστον» ρωτάει τους βουλευτές: «Τοῦτο, κύριοι, [...] δὲν πληροῖ τὴν ψυχὴν ὑμῶν θαυμασμοῦ πρὸς τὴν δύναμιν καὶ τὸν θεόθεν προορισμὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης! Τοῦτο εἶναι μέγα γεγονός, οὐχὶ ἄσχετον πρὸς τὴν ὑπαρξιν τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τὴν συνύπαρξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους». Καὶ συνεχίζει: «Εἶναι δὲ ἱστορικῶς βεβαιωμένον ὅτι ὁ Χριστὸς ὠμίλει τὴν Ἑλληνικὴν», για να επαναλάβει: «Καὶ μετὰ ταῦτα ἡμεῖς παραινούμεθα νὰ παραιτηθῶμεν τῆς γλώσσης τὴν ὁποῖαν ὠμίλησεν ὁ Θεός»⁶.

Τέλος, το επιχειρήμα του «ξενόφερου» του δημοτικιστικού

---

6. εφ. *Ακρόπολις*, 1 Μαρτίου 1907.

κινήματος θα προβάλει ο Ιωάννης Κουντουριώτης, αδελφός του Παύλου Κουντουριώτη, βουλευτής Ύδρας, θεοτοκικός, ο οποίος θα επιμείνει στην τροπολογία «διότι πρέπει να πολεμηθεί ή προπαγάντα τῶν χυδαῖστῶν πού ἔχει τήν ἔδρα τῆς τὸ Παρίσι»⁷.

Ἡ τροπολογία ωστόσο απορρίφθηκε, μετά από πολυήμερη συζήτηση και σθεναρή αντίσταση που πρόβαλε μερίδα βουλευτῶν, και κυρίως ο βουλευτής Ευρυτανίας Γ. Καφαντάρης.

Αντιρρήσεις για την τροπολογία Μαυρομιχάλη περί υποχρεωτικής σύνταξης των διδακτικῶν βιβλίων στην καθαρεύουσα διατυπώνουν πολλοί βουλευτές απ' όλα τα κόμματα, εκτός φυσικά του μαυρομιχαλικού. Κύριος ωστόσο ἄξονας αυτῶν των αντιρρήσεων δεν είναι η αμφισβήτηση της καθαρεύουσας, αλλά η αποφυγή της νομοθετικής της κατοχύρωσης. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα η αγόρευση του Δ. Ράλλη, αρχηγού του μεγαλύτερου κόμματος της αντιπολίτευσης, ο οποίος θα εισηγηθεί την απόρριψη της τροπολογίας, μένοντας ὁμως μέσα στην ἴδια συλλογιστική της εθνικής σημασίας της καθαρεύουσας: «Ἡ γλῶσσα ἡμῶν ἔχει τὰς βάσεις της εἰς τὴν ἔθνικὴν συνειδήσιν, οὐδένα δὲ κίνδυνον διατρέχομεν ὥστε νὰ θέλωμεν νομοθετικῶς νὰ τὴν προασπίσωμεν»⁸.

Αντίθεση κατά της ουσίας της τροπολογίας Μαυρομιχάλη θα εκφράσουν τρεις βουλευτές, οι οποίοι ὄχι μόνο δεν θα είναι εχθρικοί ἀπέναντι στη δημοτική, ὅπως ὅλοι, αλλά θα επιθεθῶν ανοιχτά κατά του σχολαστικισμοῦ. Είναι ο Ανδρέας Παναγιωτόπουλος, βουλευτής Αιγιαλείας, ο Στέφανος Δραγούμης, αρχηγός των «Ἰαπώνων», συνεργάτης του Χαρίλαου Τρικούπη, πρῶην υπουργός των Εξωτερικῶν, πατέρας του Ἰῶνα Δραγούμη, και ο Γεώργιος Καφαντάρης, βουλευτής, τότε, του ραλλικῶν σχηματισμοῦ.

Ο Γεώργιος Καφαντάρης θα τονίσει πως η ελληνική γλῶσσα είναι μία και δεν πρέπει να χωρίζεται σε κατηγορίες. Ὅσο για

7. περ. *Ο Νουμάς*, φ. 237 (4 του Μάρτη 1907), σ. 6.

8. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλῆς*, Συνεδρίαση ΜΗ', της 27ης Φεβρουαρίου 1907, σ. 422.

το ίδιο το γλωσσικό ζήτημα, προσπαθεί να αμβλύνει την οξύτητά του, υπενθυμίζοντας ότι τέτοια θέματα προέκυψαν και στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο, και είναι επομένως φυσιολογικά επακόλουθα της εξέλιξης μιας γλώσσας. Σ' αυτά περίπου συνοψίζονται τα λόγια του Καφαντάρη, όπως τουλάχιστον τα διαβάζουμε στα Πρακτικά της Βουλής και τον ημερήσιο τύπο. Ο *Νουμάς* όμως δημοσιεύει ολόκληρη φράση του, κλεισμένη σε εισαγωγικά, που δεν φανερώνει πια αντικειμενική ουδετερότητα, αλλά, απεναντίας, μοιάζει να κρύβει μια σαφή βάση υπεράσπισης της δημοτικής: «Μία είναι ή 'Ελληνική γλώσσα» —λέει ο Καφαντάρης κατά τον *Νουμά*— «καί ή γλώσσα αυτή είναι ή γλώσσα τῆς ζωῆς, ή γλώσσα, ή όποία, όπως όλαι αἱ γλώσσαι, αποτελεῖ τό όργανον τῆς έκδηλώσεως τῆς ζωντανῆς σκέψεως»⁹.

Ἄλλη μαρτυρία αυτής της στάσης του Καφαντάρη δεν έχουμε. Να πιστέψουμε ότι ο *Νουμάς* παραλλάζει τα λεγόμενά του με την πρόθεση να εμφανίσει δημοτικιστή έναν βουλευτή; Είναι μάλλον απίθανο. Στόχος τόσων επιθέσεων, ο *Νουμάς*, θα δίσταζε να καταχωρήσει ως αυθεντικές φράσεις που θα μπορούσαν εύκολα να διαψευστούν. Πρέπει, λοιπόν, μάλλον να συμπεράνουμε ότι τα Πρακτικά της Βουλής κι οι εφημερίδες, συνειδητά ή ασυνείδητα, περιορίζουν, για να μην πούμε λογοκρίνουν, την ομιλία του Καφαντάρη. Στο συμπέρασμα αυτό μας ευκολύνουν να οδηγηθούμε δύο ακόμη στοιχεία: το ένα είναι οι αντιδράσεις που προκάλεσε η ομιλία αυτή στη Βουλή, αντιδράσεις που δείχνουν ότι η παρέμβαση του Καφαντάρη έδωσε την εντύπωση πως ήταν φίλος της δημοτικής. Χαρακτηριστικά ο Μαυρομιχάλης, απαντώντας στα όσα είπε, τονίζει: «Όταν ό έξ Εύρυτανίας βουλευτής έζήτησε τόν λόγον, άλλος τις συνάδελφος έν τῆ αίθούση ταύτη τῷ εἶπε: "Σέ καταδικάζω νά όμιλήσης εἰς χυδαῖζουσας γλώσσας"»¹⁰.

Το δεύτερο στοιχείο για το δημοτικισμό του Καφαντάρη

9. περ. Ο *Νουμάς*, φ. 237 (4 του Μάρτη 1907), σ. 6.

10. εφ. *Ἄστυ*, 28 Φεβρουαρίου 1907.

προκύπτει από το τελευταίο και πιο ενδιαφέρον στάδιο της συζήτησης: Σ' αυτό η πίεση που ασκούν τόσο οι βουλευτές που απορρίπτουν τη νομοθετική ρύθμιση της γλώσσας των σχολικών βιβλίων όσο κι εκείνοι που αμφισβητούν την αρμοδιότητα της Βουλής να ασχολείται με τέτοια θέματα αναγκάζει τον Μαυρομιχάλη να αποσύρει την τροπολογία.

Τότε ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος, από τη μεριά του, θα δηλώσει πως «άρκείται εις τήν όμόφωνον γνώμην τῆς Βουλῆς ύπερ τῆς καθαρευούσης, μέγα κέρδος διὰ τὸ ἔθνος νομίζων τήν διεξαχθεῖσαν συζήτησιν»¹¹. Και αυτή την παραχαρακτική διατύπωση στα Πρακτικά της Βουλής όχι μόνο την υιοθετούν αλλά και τη διευρύνουν: «Μεθ' ὃ τῆς Βουλῆς όμοφώνως δεχομένης ὅτι ἡ καθαρεύουσα γλῶσσα εἶναι ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ κράτους καὶ ἡ κατὰ τήν ἔθνικὴν συνειδησιν κρατοῦσα, ἐθεωρήθη μὴ λυσιτελεῖς νὰ προστεθῆ ἡ σχετικὴ τροπολογία τοῦ κ. Κυριακούλη Μαυρομιχάλη ἐν τῷ ἔδαφ. β' τοῦ 2ου ἄρθρου»¹².

Η διατύπωση αυτή, που δεν είναι τυχαία και πιθανότατα δεν εξέφραζε απλώς τη νοοτροπία των πρακτικογράφων αλλά παρασκηνιακές ενέργειες και κινήσεις, θα ξεσηκώσει πρώτο τον Καφαντάρη, ο οποίος και στην επόμενη συνεδρίαση θα κινήσει το θέμα της διαγραφής της παραπάνω παραγράφου.

Ο Στέφανος Δραγούμης θα παρέμβει και θα τον υποστηρίξει μέχρι το τέλος, χαρακτηρίζοντας «σόλοικον τὴν παράγραφον» και προσθέτοντας ότι «διατηρουμένης ταύτης κινδυνεύουν νὰ ἐξορισθοῦν ἐκ τῶν διδασκτικῶν βιβλίων τὰ δημοτικὰ ἄσματα, ὁ πολύτιμος αὐτὸς θησαυρὸς τῆς νεωτέρας φιλολογίας καὶ γλώσσης». Και θα καταλήξει: «Τώρα μόνον νὰ νομοθετήσωμεν ἐτάχθημεν ἐνταῦθα καὶ οὐχὶ νὰ προδικάζωμεν περὶ γλώσσης»¹³.

11. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΗ', της 27ης Φεβρουαρίου 1907, σ. 423.

12. Στο ίδιο.

13. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΘ', της 8ης Μαρτίου 1907, σ. 426.

Ο Καφαντάρης, από την πλευρά του, θα ζητήσει με τρόπο ευθύ να πάρει μια συγκεκριμένη θέση απέναντι στο θέμα η ίδια η κυβέρνηση. Μετά από τόσο σάλο θα μιλήσει για πρώτη φορά και ο πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης. Με πολλή περίσκεψη θα πει ότι, αφού θεωρήθηκε περιττή η τροπολογία του Μαυρομιχάλη, πιστεύει ότι «παρέλκει και ή περι γλώσσης διάταξις έν τοῖς πρακτικοῖς»¹⁴.

Τα πρακτικά, χάρη κυρίως στον Γεώργιο Καφαντάρη, θα επικυρωθούν τελικά χωρίς την παράγραφο που δημιούργησε το θόρυβο. Μετριοπάθεια της κυβέρνησης; Αδυναμία της πλειοψηφίας των βουλευτών να εκτιμήσει τον επερχόμενο δημοκρατικό «κίνδυνο»; Βεβαιότητα της ίδιας πλειοψηφίας για το απαρασάλευτο της καθαρεύουσας; Το γεγονός ωστόσο παραμένει: Η Βουλή του 1907 αρνείται να περιφρουρήσει νομοθετικά την καθαρεύουσα.

Σε μια πρώτη προσέγγιση πρέπει πάντως να υπογραμμίσουμε ότι προσδιοριστικός παράγων που έσπρωξε προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η στάση της κυβέρνησης. Παρά την έλλειψη ενιαίας πρακτικής των βουλευτών της, η ίδια δείχνει να μη θέλει να αναμειχθεί σε γλωσσικές διενέξεις και να μην υποκύψει στην πολιτική και εξωπολιτική καθαρευουσιάνικη πίεση. Και ενώ είναι φανερό ότι ο προσεκτικός λόγος του Θεοτόκη έχει στόχο τη διατήρηση κάποιων ισορροπιών, από την άλλη μεριά είμαστε υποχρεωμένοι να διαπιστώσουμε ότι η κυβέρνηση τάσσεται τελικά υπέρ της διαγραφής της επίμαχης παραγράφου.

Στο σημείο αυτό δεν μπορεί να μην παρατηρήσει κανείς ότι, λίγα χρόνια αργότερα, στα 1911, η Β' Αναθεωρητική Βουλή, η οποία ελέγχεται πλήρως από το κόμμα των Φιλελευθέρων, καθώς και η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου, δεν αποφεύγουν τελικά την υπερψήφιση της συνταγματικής διάταξης που θεσμοθετεί την καθαρεύουσα. Οι λόγοι που οδήγησαν τον Βενιζέλο

---

14. Στο ίδιο.

στην ανοχή αυτή πιστεύω ότι υπαγορεύτηκαν κυρίως από τον δυσμενή συσχετισμό δυνάμεων που υπήρχε μέσα στο ίδιο το κόμμα των Φιλελευθέρων και λιγότερο από την ανάγκη διατήρησης της εθνικής ενότητας την οποία πρόβαλε ως δικαιολογία, αργότερα, ο ίδιος ο Βενιζέλος. Η εξέταση της στάσης του Βενιζέλου δεν έχει, ωστόσο, θέση εδώ, μια και τους λόγους που εκθέτω παραπάνω συνοπτικά τους έχω ήδη μνημονεύσει και αναλύσει σε άλλες εργασίες μου.

Σχετικά με τον τύπο αξίζει να αναφερθεί εδώ η μοναδική εξαίρεση της εφημερίδας *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, που τον καιρό της συζήτησης για την τροπολογία Μαυρομιχάλη όχι μόνον είναι εναντίον αλλά σημειώνει και κοροϊδευτικά για τον ίδιο: «Ο απόγονος τόσων ήρώων της έπαναστάσεως φοβάται μίαν επανάστασιν, τήν γλωσσικήν. Και θέλει νά μείνη υπό τόν ζυγόν των δασκάλων»¹⁵.

Σ' αυτή την πίεση θα δούμε σιγά σιγά να υποκύπτει και η κυβέρνηση Θεοτόκη τα επόμενα δύο χρόνια που θα μείνει στην εξουσία. Ο καθαρανεουσιάνικος κλοιός θα περισφίγγει ολοένα και περισσότερο τους πολιτικούς θεσμούς, για να φτάσει, με τη συνοχή της βενιζελικής κυβέρνησης, στην εκπόρθηση του ίδιου του Συντάγματος του 1911.

Στα 1907, ωστόσο, οι δημοτικιστές όχι μόνο δεν διέβλεπαν μια τέτοια κατάληξη της διαδικασίας που εγκαινίαζε η πρώτη αυτή ευθεία κοινοβουλευτική ανάμειξη στο γλωσσικό, αλλ' ούτε συνειδητοποιούσαν το σημαντικό ορόσημο που αποτελούσε στην εξέλιξη του κινήματος. Το γεγονός περνάει στις συζητήσεις τους σαν άλλη μια ανόητη υπερβολή των σχολαστικών.

Μόνον ο Ψυχάρης, σε άρθρο που στέλνει από το Παρίσι για ν' απαντήσει στις επιθέσεις των βουλευτών και των εφημερίδων, θα επισημάνει ως κέρδος του αγώνα τον πολιτικό δρόμο που παίρνει μ' αυτόν τον τρόπο το ζήτημα. Η συζήτηση της Βουλής για

---

15. εφ. *Ακρόπολις*, 28 Φεβρουαρίου 1907.

τον Ψυχάρη σφραγίζει μια νέα εποχή, στην οποία θα εδραιωθεί ο πολιτικός χαρακτήρας του δημοτικιστικού αγώνα και θα δημιουργηθούν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση των στόχων του. Πιστεύοντας ότι αυτή είναι και η μοναδική λύση του, καταλήγει: «Αρχίζει για τή δημοτική με τή συζήτηση τής Βουλῆς ἐποχή καινούργια, και για τοῦτο θέλησα νά τὸ σημειώσω ἐδῶ μὲ λίγα λόγια. Τὸ ζήτημα θὰ γίνει πολιτικὸ κι ἔτσι θὰ νικήση»¹⁶.

---

16. Γ. Ψυχάρης, «Τα ράκη της δουλείας», περ. *Ο Νουμάς*, φ. 239 (18 του Μάρτη 1907), σ. 2.